

MANZUM ÖZBEK ATASÖZLERİNDE AHENK

*Bilal AKTAN**

ÖZET

Atasözleri; anonim özellik taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği gözlem ve denemelerden ortak düşünce, tutum ve davranışlarla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış sözlerdir. Her toplumun söz varlığında az çok atasözü vardır. Anlatım açısından, atasözlerinin manzum olması gibi bir zorunluluk yoktur. Her ne kadar böyle bir zorunluluk yok ise de Özbek atasözlerinin çok önemli bir kısmının manzum biçimde oldukları görülmektedir. Manzum biçimde olunca ister istemez bir takım ahenk özelliklerine sahip oldukları da görülmektedir. Özbek atasözlerindeki ahenk, başka toplumların atasözlerinde ya yoktur ya da varsa bile Özbek atasözlerindeki kadar çok dikkat çekici değildir. Özbek atasözlerindeki başlıca ahenk özellikleri; ses, kelime ve ifade tekrarları ile ses yansımaları ve ses dalgalanmalarıdır. Söz konusu ahenk özellikleri, Özbek Türklerinin ileri derecede bir edebî anlayışa ve müzikal zevke sahip olduklarının açık bir göstergesidir.

Anahtar Kelimeler: Özbek atasözleri, ahenk, ahenk özellikleri

UZBEK PROVERBS IN VERSE HARMONY

ABSTRACT

Proverbs is a short, concise and stereotyped statement as a canon consisted of anonymity features and ancestral view of observations, experiences, common ideas, attitudes and behaviors acquired for centuries. Most of the language structures of different social groups have proverbs. In terms of expression, the proverbs do not have to be in verse form. In spite of this unnecessary, a very significant part of the proverbs of Uzbeks are in verse. Therefore, because of this feature, it is seen that these proverbs are in harmony. The harmony of proverbs of Uzbeks can not be analyzed in the proverbs of other social groups or if it can be, they are not so outstanding as in the proverbs of Uzbeks. The main features of the proverbs in the Uzbek harmony are sound, words and expressions with repeated onomatopoeias and sound waves. The so-called features of harmony display that Uzbeks have a remarkable literary understanding and musical taste.

Key Words: Uzbek proverbs, rhythm, rhythmical properties.

* Doç. Dr., Dumlupınar Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Ed. Böl. Öğr. Üyesi. El-mek: baktan55@gmail.com

Giriş

Bir terim olarak “atasözü” (İng. proverb; Fr. proverbe; Alm. Sprichwort; Osm. darb-ı mesel) bugüne kadar değişik şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan biri, “*Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, darbimesel.*” (TS 2005, 140) şeklinde; bir başkası “*Anonim özellik taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ve toplumun yüzyıllar boyunca geçirdiği gözlem ve denemelerden, ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla dünya görüşünden oluşan, genel kural niteliğindeki kısa, özlü, kalıplaşmış söz.*” (Korkmaz 1992, 15) şeklindedir. Elbette bunlar dışında daha başka tanımlar da vardır.

Özbek şairi Erkin Vahid, Özbek atasözleri hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Atasözleri bizim için asırların sedası, geçmişimizde aynı havayı teneffüs etme hissini uyandıran ölmez nutuk ve çağlar arası köprüdür. Hikmetli sözler (atasözleri), bilinmeyen şairlerin yürekleri, halk istidadının mesafe bilmez ışıklarıdır. Zulmün, husumetin ve haksızlığın göğsüne saplanan adalet kılıcıdır. Atasözleri hiçbir padişahın ilan etmediği ferman, hiçbir cumhurbaşkanının mühürlemediği kanun, hiçbir devlet tarafından yazılmayan anayasadır.” (Yoldaşev, Gümüş 1995, 5)

“Atasözlerinin kalıplaşmış, kısa ve özlü, az sözcükten ibaret olma, çoğunun bir iki cümleden meydana gelme ve daha uzunlarının pek bulunmaması gibi biçim özellikleri vardır.” (Aksoy 1971, 19-20) Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin biçim bağlamında belirtilen bu özellikleri, elbette Özbek atasözleri için de geçerlidir. Başka dillerde bulunsa bile kolay kolay Özbek atasözlerinde olduğu kadar bulunmayan bir özellik daha vardır. O da Özbek atasözlerinin son derece şiirsel, müzikal bir özelliğe ve ahenk unsurlarına sahip olmasıdır. Her ne kadar bütün Özbek atasözleri manzum olarak söylenmiş değil ise de bugün pek çok Özbek atasözünün manzum olması oldukça dikkat çekicidir. Bu çok belirgin manzum olma özelliği, Divanü Lugâti’t-Türk (DLT)’te yer alan 289 (Tekin 1989, DLT III) atasözünün çoğunda geçerli olan şiirimsi özellikler ile çok iyi uyumaktadır. Manzum Türk atasözlerinin Türk şiirine belki başlangıç olabileceği konusunda Talât Tekin şu tespitite bulunmaktadır:

“Türk nazımının nerede ve ne zaman oluştuğu sorusuna şimdilik kandırıcı bir cevap verilemezse de nasıl oluştuğu konusunda bir tahmin yürütülebilir. Türk halk edebiyatının en eski ürünlerinden olan atasözleri bu sorunu aydınlatacak niteliktedir. Kâşgarlı Mahmud’un XI. yüzyılda tespit ettiği, fakat oluşumları hiç şüphesiz çok daha eski çağlara giden atasözlerinin bir kısmı, bilindiği gibi cümle sonu uyaklıdır... Divan’daki atasözlerinin bir kısmı sadece cümle sonu uyaklı olmayıp aynı zamanda ölçülüdür.” (Tekin 1989, X)

Bu ifadeden, Türk nazımının oluşmasında atasözlerinin ilk kaynak olabileceği tahmin edilebilir. Yani en eski Türk nazmı, belki de manzum Türk atasözlerine dayanmaktadır. Divanü Lugâti’t-Türk’ten alınmış aşağıdaki manzum atasözleri bu görüşü desteklemektedir:

Alp yağıda alçak çoğıda. (Atalay DLT I, 41) “Yiğit, düşman karşısında; yumuşak huylu adam savaşta belli olur.”

Kurmuş kırış tügülmes ukrukun tag egilmes. (Atalay DLT III, 215) “Kurulmuş kırış düğümlenmez, kement ile dağ eğilmez.”

Kuş balası kusıncıg it balası ohşancıg. (Atalay DLT III, 232) “Kuş yavrusu tiksindirici, köpek yavrusu sevimli(dir).”

Suburganda ew bolmas topurganda aw bolmas. (Atalay DLT I, 516) “Eski mezarlıkta ev olmaz, gevşek topraklı yerde av olmaz.”

Turkish Studies

Telim sözüg uksa bolmas yalım kaya yıksa bolmas. (Atalay DLT III, 20) “İnsan çok sözü anlamaz, yalçın dağdan kaya kopmaz.”

Gelişme

Ahenk, şiiri şiir yapan en önemli özelliklerden biridir. Ahenk için *uygunluk, uyum, armoni* vb. terimler kullanılır. Ahengi “*Sözle veya yazıyla, anlatımda güzel, pürüzsüz, kulakta musiki tesiri bırakacak bir ifade kullanmaktır.*” (TDEA I 1977, 49) şeklinde tanımlamak mümkündür.

“Musiki ile şiir, birbirine yakın iki güzel sanat türüdür. Her ikisi de kulağa hitap eder. Musikinin en temel unsuru olan ahenk, şiiri okutan, güzel ve akıcı kılan, akılda kalmasını sağlayan ve dinleyicide kalıcı, hoş, güzel bir etkiye sebep olan başlıca unsurlardan birisidir. Ahenkteki başarı, dile ait musikiyi şairin yakalayabilme, sesin hakkını verebilme, okuyucuyu ya da dinleyicinin kulağını tatmin edebilme becerisine bağlıdır...”

Ahenk, şiirin sözleri, kelimeleri, mısraları ve mısra öbekleriyle bir bütün hâlinde, ideal anlamda kendi iç uyumunu kurarak meydana getirdiği güzel, hoş tını ve sestir. Parçaların uyumlu bir bütün içinde kendi varlıklarını silip güzel bir sese dönüşmesidir. Şiirdeki ahenk unsuru, genellikle insana neşe, mutluluk ve güzellik duygusu verir, bazen de metne ihtişam duygusu katar. Ahenk, salt bir güzellik duygusu değil; aynı zamanda insanın değişik ruh hâllerinin ve bakış açılarının da karşılığıdır.” (Çetin 2004, 237)

Ahenk, şiirin kolayca ezberlenmesi ve hafızada tutulabilmesini sağlamada büyük bir öneme sahiptir. Özbek atasözlerinin kuruluşunda ahengin bu özelliğinden yararlanılmış, böylece pek çok Özbek atasözüne şiirsel özellik kazandırılmıştır.

Özbek Atasözlerinde Ahenk Sağlayan Unsurlar

Ahenk yönünden incelenen ve örnek olarak verilen manzum Özbek atasözleri, *Özbek Xalq Maqallari* (Özbek Halk Atasözleri)¹ adlı kitaptan alınmıştır. Bu atasözlerinin incelenmesinde ele alınan belli başlı ahenk unsurlarını şu başlıklar altında toplamak mümkündür².

1. Ses Tekrarları

Ses tekrarı için yapılan, “*Ses uyumu, armoni de denilen ses tekrarları, bir veya birkaç mısradaki seslerin belli bir amaca göre uyumlu bir yerleşim ve sıralanış içinde bulunmalarıdır. Bir ya da birden fazla mısradaki ünlü ya da ünsüz, benzer seslerin anlama ve konuya uygun biçimde tekrarıyla elde edilen ahenktir.*” (Çetin 2004, 239) tarifinden hareketle, atasözlerinde görülen ses tekrarlarını, ünlü ve ünsüz tekrarları olmak üzere iki şekilde incelemek mümkündür:

¹ Söz konusu kitap üç kişilik bir komisyon tarafından hazırlanmıştır: *Özbek Xalq Maqallari*, (Hızl.: T. Mirzäyev, B. Sarımsâqâv, A. Musâqulâv) Gafur Gulâm Nâmidâği Âdâbiyat vâ Sâñ’ât Nâşriyatı, Tâşkent, 1989. Bu kitaptan alınan atasözlerinin alınmış olduğu ilgili sayfa numaraları parantez içinde verilmiştir. Atasözlerinin Türkiye Türkçesine aktarmalarında büyük ölçüde Murat Yatağan’ın *Özbek Halk Makalleri (Özbek Halk Atasözleri)* adlı basılmamış yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.

² Özbek atasözlerinin ahenk yönünden incelenmesinde, büyük ölçüde Nurullah Çetin’in *Şiir Çözümleme Yöntemi*, Ankara, 2004, adlı eserinin “Ahenk” bölümü (s. 237-276) esas alınmıştır.

1.1. Ünsüz Tekrarı (Aliterasyon)

Ses tekrarlarının bir kısmı ünsüzlerden ibarettir. “*Aliterasyon, mısra içi veya metnin tamamındaki ses tekrarı, bir mısradaki bulunan pek çok hecenin benzeşmesidir. Bir ya da birden fazla, mısradaki aynı ünsüzlerin birkaç kez tekrarıdır.*” (Çetin 2004, 239) Ünsüz ahengi, akılda kalmayı kolaylaştırır. Mısra, beyit, dörtlük hatta daha fazla sayıda mısralarla kurulu Özbek atasözlerinde bunların örnekleri pek çoktur. Söz gelişi aşağıdaki atasözlerinde sıkça tekrarlanmış *b*, *t*, *y* ünsüzlerini bu açıdan örnek verebiliriz:

Bâğni bâqsäng - bâğ bolär,

Bâtmân daxsâr yağ bolär.

Bâqimsiz bâğ tâğ bolär,

Yüräk bağring dâğ bolär. (s. 22)

“Bağa bakarsan bağ olur,

Batman ölçek yağ olur.

Bakımsız bağ dağ olur,

Yüreğin bağrın yara olur.”

Yâmân bilän yürdim, qâldim uyutgä,

Yaxşi bilän yürdim, yetdim niyätgä. (s. 56)

“Kötü ile yürüdüm, kaldım utançta; iyi ile yürüdüm, kavuştum emelime.”

Tülkining tüşigä tâvuq kirär,

Tâvuqning tüşigä tarıq kirär. (s. 299)

“Tilkinin düşüne tavuk, tavuğun düşüne buğday girer.”

1.2. Ünlü Tekrarı (Asonans)

Ünlü tekrarı, bir ya da birden fazla mısradaki aynı tür ünlülerin birkaç kez tekrarıdır. Aşağıdaki atasözlerinde geçen *â*, *ä*, *i* ünlüleri, ahenk sağlayan birer unsur olarak dikkat çekmektedirler:

Mârdni maqtâmäsäng häm - mârd,

Nâmârdni maqtäsäng häm - dârd. (s. 154)

“Merdi övmesen de merttir, namerdi övsen de derttir.”

İkki çin söz - bir yâlgâanning yelimi,

İkki yâlgân - bir yigitning ölümü. (s. 215)

“İki doğru söz bir yalanın tutkalı, iki yalan bir yiğidin ölümüdür.”

Tâğ tâğ bilän qâvüşmäs,

Âdäm âdäm bilän qâvüşär. (s. 250)

“Dağ dağ ile kavuşmaz, insan insan ile kavuşur.”

Turkish Studies

1.3. Kafiye

Manzum Özbek atasözlerinde ahenk sağlayan en önemli unsurlardan birisi hiç şüphesiz kafiyedir. Atasözlerinde cinaslı kafiye dışında bütün kafiye çeşitlerine yer verildiği görülmüştür:

Sülâyman öldi, devlär qutuldi. (s. 311)

“Süleyman öldü, devler kurtuldu.”

Tursäng sözingdä, hürmät özingdä. (s. 314)

“Dursan sözünde, saygı özünde.”

Tökilgän tolmäs, yıqılğan toymäs. (s. 355)

“Dökülen dolmaz, yenilen doymaz.”

1.3.1. Yarım Kafiye Atasözleri

Mısra sonunda yalnızca bir ünsüz benzerliği bulunan atasözleridir:

Bâyning qârni beş,

Biri hämişä - boş. (s. 294)

“Zenginin karnı beştir, biri her zaman boştur.”

Qârinni toyğäziş äsân,

Közni toyğäziş qıyın. (s. 301)

“Karnı doyurmak kolay, gözü doyurmak zordur.”

1.3.2. Tam Kafiye Atasözleri

Mısra sonunda bir ünsüz ile bir ünlü benzerliği bulunan atasözleridir:

Aççık til - zähri ilân,

Çüçük tilgä - cân qurbân. (s. 80)

“Acı dil yılan zehridir, tatlı dile can kurban.”

Änäli kelin - yuvâş,

Änäsiz kelin - bebâş. (s. 278)

“Analı gelin sakın, anasız gelin geçimsizdir.”

Qum yığılib tâş bolmäs,

Qul yığılib bâş bolmäs. (s. 324)

“Kum birleşerek taş; köle(ler) birleşerek baş olmaz.”

1.3.3. Zengin Kafiye Atasözleri

Mısra sonunda ikiden çok ses benzerliği bulunan atasözleridir:

Egri ösgän teräk,

Nimägä häm keräk. (s. 48)

Turkish Studies

“Eğri uzayan kavak neye gerek?”

Xâtingä - **puşt**,

Xamirgä - **muşt**. (s. 280)

“Hanıma pembe, hamura yumruk (yaraşır).”

Därdning säbäbi - **tâmâq**

Qarâb yemägän **ahmâq**. (s. 294)

“Derdin sebebi boğazdır, bakıp yemeyen ahmaktır.”

1.3.4. Tunç Kafiye Atasözleri

Mısra sonundaki kafiye kelimesi diğer mısra sonundaki kafiye kelimesinin bir parçası olarak tekrarlanan manzum atasözleridir:

İş desä, **äyyâr**,

Åş desä, **täyyâr**. (s. 25)

“İş desen kurnaz, aş desen hazır.”

Bâyning gäpi - **ong**,

Yoqning gäpi - **tong**. (s. 91)

“Zengin söz kibar, fakirin söz kabadır.”

Qunt bilän örgän **hünär**,

Hünärdän rizkin **ünär**. (s. 148)

“Çalışarak öğren hüner, hünerden rızkın artar.”

2. Ses Yansımaları

Ses taklidi de denilen *ses yansıması*, bir varlık ya da nesnenin çıkardığı sese benzer ad takmadır. Bazı yansımaları seslerin kullanılmasıyla atasözlerinde ahenk sağlanmaya çalışılır. Ses yansımaları, hayvan sesi taklidi veya tabiatта duyulan bazı seslerin taklidi şeklinde olabilir. Aşağıdaki atasözlerinde geçen ses yansımaları kelimeler, ikileme kuruluşunda kullanılmıştır:

On märtä **şap şap** degünçä,

Bir märtä şäftäli degän yaxşi. (s. 210)

“On defa şap şap deyinceye kadar bir defa şeftali diyen iyidir.”

Qâzândä **ciz biz**,

Körpädä siz biz. (s. 265)

“Kazanda cız bız, sofrada siz biz.”

Sözläsäm **şaq şaq** deydi,

Sözlämäsäm ahmâq deydi. (s. 337)

“Söylesem şak şak der; söylemesem ahmak der.”

Turkish Studies

3. Kelime Tekrarları

Ahenk sağlamak amacıyla birden fazla kullanılan kelime tekrarlarıdır. Atasözlerindeki kelime tekrarları, bir yandan duygu, düşünce ve hayallerin belli noktalarda toplanmasına, bir yandan da anlama vurgu yapmaya yardım eder.

3.1. Mısra Başında ve Sonunda Kelime Tekrarı Bulunan Atasözleri

Hem mısra başı hem de mısra sonunda kelime tekrarı bulunan atasözleridir.

İlân postini tâşlāsâ hām - **ilân**. (s. 64)

“Yılan, derisini atsa da yılandır.”

Şirin söz şākārdān **şirin**. (s. 87)

“Tatlı söz şekerden tatlıdır.”

Er bālāsî - **er**,

Şer bālāsî - **şer**. (s. 161)

“Yiğit evladı yiğit, aslan yavrusu aslandır.”

Xayr hām - **xayr**,

Dālālāt hām xayr. (s. 178)

“Hayır (yapmak) da hayra sebep olmak da iyidir.”

3.2. Mısralar Arası Kelime Tekrarı Bulunan Atasözleri

Tekrar edilen kelimeleri birden fazla mısraya yayılan atasözleridir. Bu tür atasözlerindeki kelime tekrarlarını şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

3.2.1. Redif Bulunan Atasözleri

Özbek atasözlerinde redife neredeyse kafiyeden daha çok yer verildiği görülür. Rediflerin önemli bir kısmı, bir veya daha fazla kelime şeklinde görülür. Redif bulunan atasözlerinin örnekleri çoktur:

Gül - hâyât **bezâği**,

Sevgi - insân **bezâği**. (s. 246)

“Gül hayatın, sevgi insanın süsüdür.”

Yaqın qız - oğil **hisâbi**,

Uzâq qız - ölik **hisâbi**. (s. 272)

“Yakın kız oğul, uzak kız ölü sayılır.”

Uyätligä - üç **kün häyit**,

Uyätsizgä - här **kün häyit**. (s. 337)

“Utanmasını bilene üç gün, utanmaza her gün bayram.”

3.2.2. Çapraz Tekrarlamalı Atasözleri

Çapraz tekrar, “Şiirde mısra sonunda bulunan bir kelimenin alttaki mısra başında yine kullanılmasıyla yapılan tekrarlama (çapraz tekrarlama)dır.” (Çetin 2004, 252) Atasözlerinde çapraz tekrarların pek çok örneği vardır:

Âlim sözi **âz**,

Âz bolsä häm sâz. (s. 83)

“Alimin sözü az, az olsa da yerindedir.”

Hünärni **örgän**,

Örgän de, çirän. (s. 150)

“Hüner öğren, öğren de hırslan.”

Dävlät bolsä - **sävlät**,

Sävlät bolsä - hürmät. (s. 228)

“Zenginlik olursa ihtişam, ihtişam olursa saygı vardır.”

3.2.3. Mısra Başında Tekrar Bulunan Atasözleri

Mısra başı tekrara *ön tekrar* da denir. Şiirde mısra başlarında bulunan kelime veya kelime grupları, sonraki mısra başlarında da tekrarlanabilir. Atasözlerinde çokça örneği görülen mısralar arası bu tekrarlar ahenk sağlayıcı işleve sahiptirler. Bu tür tekrarlar birkaç şekilde görülür. Tekrarların bir kısmı tek kelimedenden ibaret iken bir kısmı da iki kelimedenden ibarettir:

Yâmân kün yaxşı bolär,

Yâmân âdâm yaxşı bolmäs. (s. 56)

“Kötü gün iyi olur, kötü insan iyi olmaz.”

İkki piçâq bir qingä sığmäs,

İkki sevgi - bir köngilgä. (s. 247)

“İki bıçak bir kına, iki sevgi bir gönüle sığmaz.”

Til bâr, bâl keltirär,

Til bâr, bälâ keltirär. (s. 86)

“Dil var, bal getirir; dil var, bela getirir.”

Câyi kelgändä, yâmângä yälin,

Câyi kelgändä, källäsini qayir. (s. 205)

“Yeri geldiğinde kötüye yalvar, yeri geldiğinde boynunu eğ.”

Yälğiz bälä - başgä bälä.

Yälğiz bälä - yävdän yâmân. (s. 276)

“Yalnız çocuk başa bela ve düşmandan kötüdür.”

Mısra başlarında zaman zaman bağlaç olan kelimeler de tekrar edilmiştir. Tespit edilebilen örnekler içinde yalnızca *yâ* bağlacının tekrar edildiği görülmüştür. “Bağlaçların tekrarı, ahengi sağlamanın yanı sıra bağladığı kelimelerin, ifadelerin anlam ve önem ağırlıklarını da vurgular.” (Çetin 2004, 253)

Yâ âting çıqsın,

Yâ - öting. (s. 199)

“Ya adın çıksın ya ödün patlasın.”

Yâ eşäkni yükkä elt,

Yâ yükni eşäkkä. (s. 205)

“Ya eşeği yüke yaklaştır ya yükü eşeğe.”

Yâ er bol,

Yâ ering xizmätida bol. (s. 235)

“Ya yiğit ol ya yiğidin hizmetinde ol.”

4. İkilemeli Atasözleri

“İkileme, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesidir.” (Korkmaz 1992, 82) Özbek Atasözlerinde ahengin sağlanmasında ikilemelerden de yararlanılmıştır:

Şirin - şirin sözläsäng,

İlân inidän çıkar.

Aççıq - aççıq sözläsäng,

Müsülmân dinidän çıkar. (s. 88)

“Tatlı tatlı konuşsan

Yılan ininden çıkar.

Acı acı konuşsan

Müslüman dininden çıkar.”

Ahmâqning **kättä - kiçigi** bolmäs. (s. 128)

“Ahmağın büyüğü küçüğü olmaz.”

Üstâzingä tik qäräsäng, tozäsän,

Hürmät qılsäng, **ästä- ästä** ozäsän. (s. 166)

“Ustana dik bakarsan kaybolur gidersin, hürmet edersen kat kat yükselirsin.”

5. İfade Tekrarı Bulunan Atasözleri

Çetin’in, “Hem bir ahenk sağlamak hem de anlamı etkili ve vurgulu bir biçimde perçinlemek için mısralarda bazı ifade kalıpları, söz öbekleri arka arkaya tekrarlanır.” (2004, 255) şeklinde işlevini bahsettiği ifade tekrarının Özbek atasözlerinde örneği azdır.

Säyâq ketdi, säyâq ketdi,

Säyâq ketidän täyâq ketdi. (s. 46)

“Serseri gitti, serseri gitti; serseri gittiğinden dayak da gitti.”

Oqış başqa, oqış başqa. (s. 148)

“Okumak başka, okumak başkadır.”

6. Mısraı Çevrilmiş Atasözleri

Az sayıdaki manzum atasözünde bazı mısralar ters çevrilmiş şekilde görülmektedir. “*Bu uygulama, bir mısra içinde olabildiği gibi farklı mısralarda da olabilir.*” (Çetin 2004, 258) Mısraların ters çevrilmesi düzenli ve düzensiz olmak üzere iki şekildedir.

6.1. Mısraı Düzenli Çevrilmiş Atasözleri

“*Mısra iki kısımdan oluşur ve ikinci kısmı birinci kısmın düzenli olarak ters çevrilmiş şeklidir. Buna aks sanatında aks-i tâm denir.*” (Çetin 2004, 258) Özbek atasözlerinde buna uygun tek örnek vardır:

Äli xoca, xoca äli. (s. 117)

“Büyük, hocadır; hoca büyüktür.”

6.2. Mısraı Düzensiz Çevrilmiş Atasözleri

Mısrayı oluşturan kelimeleri düzensiz biçimde çevrilmiş ve mısrasına eklemeler, çıkarmalar yapılmış atasözüdür. Nazımda mısraları bu şekilde ters çevirmeye *aks-i nâkıs* denir. Özbek atasözlerinde bunun örnekleri çoktur:

Dost ziyânkâr bolmäs,

Ziyânkâr dost bolmäs. (s. 99)

“Dost zarar vermez, zarar veren dost olmaz.”

Qorqsäng - aytmä,

Äytsäng - Qorqmä. (s. 116)

“Korksan söyleme, söylesen korkma.”

Äç bâlä tok bâlä bilän oynämäydi,

Tok bâlä aç bâlä bilän oynämäydi. (s. 120)

“Aç çocuk tok çocukla, tok çocuk aç çocukla oynamaz.”

Cây bergängä cân ber,

Cân bergenge cây ber. (s. 333)

“Yer verene can, can verene yer ver.”

7. Ses Dalgalanması

Şiirin en temel özelliklerinden biri ses dalgalanmasıdır. *Tartım* (İng. *rhythm*) olarak da adlandırılan *ses dalgalanması* şu şekilde tanımlamak mümkündür:

“Müzikte kuvvetli anlarla zayıf zamanların düzenli aralıklarla tekrarlanması veya süre değerlerinin düzenli aralıklarla birbirini takip etmesidir. ‘Derunî ahenk, iç ahenk, nazmın ahengi’ anlamlarına gelen *tartım*, aynı aralıklarla gidiş geliş, alçalış yükseliş, seslerin belirli ölçüler içinde bölüştürülmesi, arka arkaya gelen seslerin uzunluklarına, kısalıklarına ya da zayıf ve güçlü oluşlarına göre belli bir düzen içinde bölümlendirilmesi ve belli bir ölçü içinde tekrarlanmasıdır.” (Çetin 2004, 259).

Ses dalgalanması (ritim)ni Doğan Aksan ise şu şekilde tanımlar: “Ritim adı verilen şey, hecelerin belli sayıda öbekleşmeleriyle, vurgulu ve vurgusuz, uzun ya da kısa hecelerin düzenli dizilişleriyle sağlanır. Hece ölçüsünde belli duraklarla ayrılan belli sayıdaki hece dizileriyle ritmik anlatım sağlanır.” (Aksan 1999, 233-34).

Manzum Özbek atasözlerinde ses dalgalanmaları son derece mükemmeldir. Ses dalgalanmalarını sağlayan belli başlı unsurlar şunlardır:

7.1. Vezin

“Vezin, mısraların içine döküldüğü, şiirin mısralarını ayrı ayrı bir parça kabul ederek belirli sayıda hece sayısı ve ahenk ölçüsü içine alan bir kalıptır. Mısraları, hece sayıları ve inişli çıkışlı ses dalgalanmalarına göre simetrik bir düzene sokar. Şiirin dış ahengini ya da şekil ahengini, vezin ahengi sağlar.” (Çetin 2004, 260, 61)

Manzum Özbek atasözlerinde yalnızca hece ölçüsü kullanılmış, aruza yer verilmemiştir. Hece sayılarının yalnızca birbirlerine denk olmaları değil, aynı zamanda mısraı meydana getiren hecelerin belli aralıklarla bölünmesi de bir ahenk sağlamıştır. “Hece ölçüsünün kalıplarındaki durak sayısı en az 2, en çok 5 olabilir. Duraklardaki hece sayısı da 1’den 10’a kadar değişir.” (Dilçin 2000, 41). Her mısrada kelime ve heceler, okunuş ahengine, anlam ve mantık uyumuna göre öbeklenmiş ve duraklara ayrılmıştır. Özbek atasözlerinde en az 3, en çok 15 heceli mısralar vardır:

7.1.3 Heceli Atasözleri

Boy - boylâb,

Teng - tenglâb. (s. 106)

“Boyu boyuna, dengi dengine.”

Kör - körgâ,

Ör - örgâ. (s. 119)

“Kör köre, yokuş yokuşa.”

Üyim - sinç,

Könglim - tinç. (s. 309)

“Evim sağlam, gönlüm rahat.”

7.1.2. 4 Heceli Atasözleri

Qorqsäng - aytmä,

Aytsäng - Qorqmä. (s. 116)

“Korkarsan söyleme, söylersen korkma.”

Birâv - tâcdâr,

Birâv - bâcdâr. (s. 198)

“Biri taç sahibi, biri vergi mahkûmu.”

Kördingki âş,

Kötärmä bâş. (s. 296)

“Aş gördüğünde baş kaldırma.”

7.1.3. 5 Heceli Atasözleri

Çoğunlukla duraksız, bazen de 3+2 ya da 2+3 duraklı olan atasözleridir:

Tüzgân hâmi âdâm,

Buzgân hâmi âdâm. (s. 70)

“Yapan da bozan da insandır.”

Siçqângä - ölim,

Müşökkä - öyin. (s. 120)

“Fareye ölüm kediye öğündür.”

Qoşnida pişâr,

Bizgä hâmi tüşâr. (s. 265)

“Komşuda pişer, bize de düşer.”

7.1.4. 6 Heceli Atasözleri

Mısraları duraksız ya da 4+2, 3+3 şeklinde duraklı atasözleridir:

Betâşviş bâş qaydä,

Mehnâtsiz âş qaydä. (s. 21)

“Kaygısız baş nerede, çalışmadan aş nerede?”

Âl desäng süyânär,

Ber desäng küyânär. (s. 176)

“Al desen sevinir, ver desen gücenir.”

Äytmäsä kim bilär,

Âçmäsä kim körär. (s. 283)

“Söylemese kim bilir, açmasa kim görür?”

7.1.4. 7 Heceli Atasözleri

7’li hece ile söylenmiş atasözlerinin bir kısmı duraksız, bir kısmı 4+3 veya 3+4 şeklinde duraklıdır.

Dost sözünü taşlamā,

Taşlāb başing qaşlāmā. (s. 100)

“Dost sözünü yabana atma, yabana atıp pişman olma.”

Aqlli desāng āhmāqni,

Bāşgā urār toqmāqni. (s. 125)

“Akıllı dersen ahmağa, başa vurur tokmağı.”

Yaxşilikkā yaxşilik

Hār kişining işidir.

Yāmānlikkā yaxşilik

Mārd kişining işidir. (s. 157)

“İyiliğe iyilik

Her kişinin işidir.

Kötülüğe iyilik

Mert kişinin işidir.”

7.1.5. 8 Heceli Atasözleri

Hem duraksız hem de 4+4 veya seyrek olarak 5+3 duraklı atasözleridir.

Ātni hām māydāndā sinā,

Erni hām māydāndā sinā. (s. 156)

“Atı da yiğidi de meydanda dene.”

Nākāsning bāyligi bolmās,

Dānāning tāyligi bolmās. (s. 297)

“Cimrinin zenginliği, bilgenin cahilliği olmaz.”

Āğzimgā keldi deb demā,

Āldimgā keldi deb yemā. (s. 341)

“Ağzıma geldi deyip söyleme; önüme geldi deyip yeme.”

7.1.4. 9 Heceli Atasözleri

“Türk şiirinde çok az kullanılan bir vezindir. Duraksız olan türünün yanında 5+4 duraklı olanı ve nadiren de 4+5 ya da 3+3+3 duraklı türleri de bulunmaktadır.” (Çetin 2004, 263) 9 heceli mısra ile söylenmiş atasözleri çoktur:

Böridän qorqqan âvgä çıqmäs,

İlândan qorqqan suvgä tüşmäs. (s. 110)

“Kurttan korkan ava çıkmaz, yılandan korkan suya girmez.”

Qızıng össä üygä yut kelär,

Oğling össä üygä qut kelär. (s. 282)

“Kızın büyüse eve afet; oğlun büyüse saadet gelir.”

Näri bârmä böri yemäsın,

Beri kelmä közim körmäsın. (s. 311)

“Öte gitme, kurt yemesin; beri gelme, gözüm görmesin.”

7.1.4. 10 Heceli Atasözleri

10 heceli yazma geleneği her ne kadar Türk şiirinde pek tutunmamış ise de atasözlerinde kullanılan örnekleri çoktur. “En yaygın türü 5+5 duraklı olandır. 6+4 duraklısı nadir kullanılır.” (Çetin 2004, 263)

Arslân bäläsini tutmâq üçün,

Arslân üyäsığä kirmâq keräk. (s. 108)

“Aslan yavrusunu yakalamak için aslan yuvasına girmek gerek.”

Âvçi âvçılıqni qançä bilsä,

Ayık hãm qâçışni şunçä bilär. (s. 207)

“Avcı ne kadar avcılığı bilirse ayı da o kadar kaçmayı bilir.”

Bälägä tegmä bälâsi çıkar,

Xâtingä tegmä, qasâsi çıkar. (s. 253)

“Çocuğa dokunma, belası çıkar; hanıma dokunma, intikamı çıkar.”

7.1.4. 11 Heceli Atasözleri

11 heceli atasözleri en çok 4+4+3 veya 6+5 duraklı, ara sıra duraksızdır:

Yâmâning zârâri tegär keng yoldä,

Yaxşining fâydasi tegär târ yoldä. (s. 62)

“Kötünün zararı dokunur geniş yolda, iyinin faydası olur dar yolda.”

Duşmâning dosti mening duşmânim,

Düşmāning düşmāni mening dostim. (s. 98)

“Düşmanımın dostu benim düşmanım, düşmanımın düşmanı benim dostumdur.”

Oğling yāmān bolsā kelingdān kör,

Qızing yāmān bolsā küyāvingdān kör. (s. 264)

“Oğlun kötü olsa gelininden, kızın kötü olsa güveyinden bil.”

7.1.4. 12 Heceli Atasözleri

En çok 4+4+4 ve 7+5, ara sıra da 6+6 duraklı olarak söylenen atasözleridir.

İting yāmān bolsā ātib qutulāsān,

Āting yāmān bolsā sātib qutulāsān,

Qoşning yāmān bolsā ketib qutulāsān,

Ering yāmān bolsā ölib qutulāsān. (s. 66)

“İtin kötü ise atıp kurtulursun,

Atın kötü ise satıp kurtulursun,

Komşun kötü ise gidip kurtulursun,

Kocan kötü ise ölüp kurtulursun.”

Yaxşı xātin arpā unni kābāb qılār,

Yāmān xātin buğdāy unni xarāb qılār. (s. 261)

“İyi hanım arpa ununu kebab yapar, kötü hanım buğday ununu mahveder.”

Onqır edi, çonqır edi - üyim edi,

Ayıq edi, sayıq edi - erim edi. (s. 263)

“Bayırdır, çukurdur ama evimdir; ayıdır, kötüdür ama kocamdır.”

7.1.4 13 Heceli Atasözleri

Atasözlerinin 8+5 veya 4+4+5 duraklı hece vezniyle söylenmiş olanlarıdır.

Kāttāni kāttāgā desāng özidān ketār,

Kiçikni kāttāgā desāng kāttāgā yetār. (s. 163)

“Büyüğe büyük desen kendinden geçer; küçüğe büyük desen büyüğe yeter.”

Āt ālmā piyādāning māslāhāti bilān,

Xātin ālmā boydāqning māslāhāti bilān. (s. 290)

“At alma yayanın tavsiyesi ile, hanım alma bekârın tavsiyesiyle.”

Yaxşı ādām qarısā hām sözi āynimās,

Yaxşı āt qarısā hām yürüşü āynimās. (s. 315)

“İyi insan yaşlansa da sözü değişmez, iyi at yaşlansa da yürüyüşü değişmez.”

Turkish Studies

7.1.4. 14 Heceli Atasözleri

“Türk şiirinde 14 heceliler arasında en çok 7+7 duraklı olanlar tutulmuştur. Bunun yanında 4+3+4+3 duraklı olan türü de bulunmaktadır.” (Çetin 2004, 264) 14 heceli atasözü çok azdır:

Ât qadrini bilmäsä yayâv körâr cüzâsin,

El qadrini bilmäsä yâvlâr berâr cüzâsin. (s. 240)

“At kıymetini bilmezse yaya görür cezasını; vatan kıymetini bilmezse düşmanlar verir cezasını.”

Qızıng boy yetsä qızı yaxşı bilân qoşni bol,

Oğling er yetsä oğli yaxşı bilân qoşni bol. (s. 264)

“Kızın büyüyünce kızı iyi olan ile; oğlun büyüyünce oğlu iyi olan ile komşu ol.”

8. Ünlem

Değişik duygu ve heyecanları etkili ve kısa biçimde anlatan; seslenme, çağırma, cevap verme, onaylama, reddetme vb. amaçlar için kullanılan bazı ünlemler de atasözlerindeki ahenge katkı sağlamıştır:

“**Hay-hay** sening yürüşing,

Bârdir sening bir işing. (s. 168)

“Hay hay senin yürüyüşün, vardır senin bir işin.”

Âlişdâ - cây-cây,

Berişdâ - vâ-y-vây. (s. 176)

“Alırken yalvar yakar, verirken vay vay.”

Pişäk göştgä yetmäsä “**puf**, sassıq”. (s. 354)

“Kedi ete ulaşamazsa ‘üf, kokmuş!’ (der).”

9. Vurgu

“Vurgu, konuşma sırasında kelimedeki bir heceyi diğerlerine göre daha yüksek bir ses tonuyla, daha baskılı bir şekilde söylemedir.” (Korkmaz 1992, 165) Vurgu, her ne kadar yalnızca şiiri ilgilendiren bir husus değil ise de daha çok şiirde söz konusu olan ahengi, bunun yanı sıra anlam ve duyguyu belirlemede katkı sağlayan önemli bir unsurdur:

Mehmân mehmânçi sevmäs,

Mezbân hâmmäsini sevmäs. (s. 169)

“Misafîr, üstüne gelen misafîri, ev sahibi hiçbirini sevmez.”

Ayrgân câygä erinmä,

Aytmägân câygä körinmä. (s. 227)

Turkish Studies

“Çağrılan yere üşenme, çağrılmayan yerde görünme.”

Âgizgä sâlgân âşni yuta bilmâq keräk,

Qolgä kiritgân дәvlätni tuta bilmâq keräk. (s. 290)

“Ağıza giren yemek yutulabilmeli, ele giren zenginlik tutulabilmeli.”

SONUÇ

Anlatım açısından atasözlerinin her ne kadar manzum olmaları gibi bir zorunluluk yok ise de Özbek atasözlerinin önemli bir kısmının manzum kalıplar hâlinde bulunduğu görülmektedir. Manzum Özbek atasözlerindeki ses, kelime ve ifade tekrarları, ses yansımaları, ses dalgalanmaları, ünlem, vurgu vb. şekillerde görülen önemli ahenk unsurları, Özbek Türklerinin yüksek bir edebî anlayışına ve musiki zevkine sahip olduklarını gösterir. Ayrıca bu tür ahenk unsurlarının Divanü Lugâti't-Türk'te de yer almış olması, Türklerin köklü bir şiir zevki ile edebî anlayışının hem çok daha eskilere dayandığını hem de geniş halk kitleleri tarafından paylaşıldığının kanıtıdır.

KAYNAKÇA

- AKSAN Doğan, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin Yayınevi, 3. bs., Ankara 1999.
- AKSOY Ömer Asım, *Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1971.
- ATALAY Besim, *(DLT) Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi c. I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. bs., Ankara 1998.
- ATALAY Besim, *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi c. III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 4. bs., Ankara 1999.
- BERDAK Yusuf, - TULUM, Mehmet Mâhur, *Sözlük (Özbekistan Türkçesi- Türkiye Türkçesi Türkiye Türkçesi- Özbekistan Türkçesi)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994.
- ÇETİN Nurullah, *Şiir Çözümleme Yöntemi*, Öncü Kitap, 3. bs., Ankara 2004.
- DİLÇİN Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 6. bs., Ankara 2000.
- KORKMAZ Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- TEKİN Talât, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- (TDEA) Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi I*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1977.
- (TS) Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 10. bs., Ankara 2005.
- YATAĞAN Murat, *Özbek Halk Makalleri (Özbek Halk Atasözleri)*, Dumlupınar Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2010.
- MİRZAYEV T. vd., *Özbek Xalq Maqallari*, Gafur Gulâm Nâmidägi Ädäbiyat vâ Sän'ät Nâşriyati, Tâşkent 1989